

ЄВРЕЙСЬКЕ МИСТЕЦТВО ТА РОЗПИСИ СИНАГОГ
У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПАВЛА ЖОЛТОВСЬКОГО

В статье рассматривается вклад выдающегося украинского искусствоведа Павла Николаевича Жолтовского (1904-1986) в сферу еврейского искусства, материалы экспедиций ученого на рубеже 1920-30-х гг. по западноукраинским землям и бывшей «черте еврейской оседлости», научные труды позднего советского времени, влияние его наследия на работы современных исследователей. Особое внимание уделяется интересу П. Жолтовского к росписям синагог, анализу и оценке этого художественного явления.

Ключевые слова: П. Жолтовский, еврейское наследие, украинская юдаика, сакральное искусство, росписи синагог, типология, иконография, стилистика.

Котляр Є. Єврейське мистецтво та розписи синагог у дослідженнях Павла Жолтовського. У статті розглядається внесок видатного українського мистецтвознавця Павла Миколайовича Жолтовського (1904-1986) у галузь єврейського мистецтва, матеріали експедицій вченого на межі 1920-30-х рр. по західноукраїнських землях і колишньої «межі єврейської осілости», наукові праці радянського часу, вплив його спадщини на наукові розвідки сучасних дослідників. Особлива увага приділяється інтересу П. Жолтовського до розписів синагог, аналізу та оцінки цього мистецького явища.

Ключові слова: П. Жолтовський, єврейська спадщина, українська юдаїка, сакральне мистецтво, розписи синагог, типологія, іконографія, стилістика.

Kotlyar E. Jewish Art and Wall-Paintings of Synagogues in research by Pavlo Zholtovsky. The article discusses the contribution of the outstanding Ukrainian art historian Pavlo Mykolayovych Zholtovskij (1904-1986) in the field of Jewish art, materials scientist expeditions in the late 1920s-30s. through Western Ukraine and the former «Pale of Jewish settlement», papers of the late Soviet period, the impact of his legacy on the work of contemporary researchers. Special attention is paid to the interest by P. Zholtovskij to wall-paintings of synagogues, analysis and evaluation of this artistic phenomenon.

Key words: P. Zholtovskij, Jewish heritage, Ukrainian Jewish studies, sacred art, wall-paintings of synagogues, typology, iconography, stylistics.

Постановка питання. Постать Павла Миколайовича Жолтовського (1904-1986), видатного українського мистецтвознавця вже багато десятиліть викликає неослабний інтерес. Він відносився до тієї плеяди подвижників та корифеїв науки, які ще в 1920-х рр. закладали основи українського мистецтвознавства. Учений невтомно збирав по містах і селах пам'ятки мистецтва, був репресований, але зберіг велику любов до мистецтва, передав її учням, зробив блискучу наукову кар'єру і став легендою вже за життя. Людина багатогранно обдарована з широкими поглядами та кругозором, він був уважний до всього, що оточувало його. І хоча головною темою його життя було українське народне мистецтво, він не міг не помічати українських сусідів та пам'яток іншої національної культури – єврейської. Так сталося, що П. Жолтовський, можливо навіть не віддаючи собі в цьому звіту повною мірою, став і фундатором досліджень єврейського сакрального мистецтва в Україні. Цю його роль можна розповсюдити і на всю колишню «смугу осілости», куди були загнані

євреї Російської імперії з кінця XVIII століття аж до революції 1917 р.

Павло Жолтовський народився поблизу Заслава (нині Ізяслав), на кордоні Поділля і Волині, у самому серці смуги осілости й добре знав життя євреїв. Про це свідчать записи в автобіографічному рукописі, написаному останніми роками життя [4; 5]. На межі 1920-х – 30-х рр., коли вчений працював у Музеї українського мистецтва у Харкові, він привозив з експедицій сотні фотографій синагог і єврейської містечкової забудови, які після тотальних руйнувань Другої світової війни стали унікальною науковою базою для майбутніх дослідників. У 1966 році, коли вже минуло більше тридцяти років після арешту вченого та ліквідації харківського музею, він друкує статтю про пам'ятки єврейського мистецтва, яка ґрунтувалася на матеріалах його довоєнних експедицій, а також доробків пізнього, львівського періоду [3]. Вона стає єдиною публікацією про єврейське мистецтво за радянських часів, аж до развалу «великої країни» наприкінці 1980-х років. Практично все життя він не залишав цю галузь, коли інші, через негласну державну заборону, навіть не дивилися в бік юдаїки. За спогадами його учениці Ф. Петрякової, вже працюючи у Львові вчений привозив зі своїх численних експедицій багато предметів єврейського ритуального мистецтва, «він розшукав на базарах кольорового металевих брукху, на руїнах будинків і синагог сотні унікальних творів» [26, с.15], які увійшли до колекції Музею етнографії та художнього промислу. Його молодший колега, Микола Моздир згадував, що П. Жолтовський був також знайомий з основами івриту і міг прочитати (щоправда, з помилками) дати та імена з кам'яних надгробків на єврейських цвинтарях [24, с. 29]. Таким чином, дослідження пам'яток єврейської старовини, та синагогальних розписів, зокрема, стає окремим напрямком мистецтвознавчої діяльності вченого. Експедиційні матеріали та наукові розвідки Жолтовського з цієї галузі є дуже важливими для сьогодення, коли цей шар традиційної єврейської культури пішов у небуття. Сучасним дослідникам залишилися лише руїни синагог, кладовищ, а також – і це найцінніше – музейна і архівна спадщина попередників, які безпосередньо торкалися цієї культури та спілкувалися з її носіями.

Стан дослідженості теми. Вклад Павла Жолтовського у галузь єврейського мистецтва та вивчення матеріальної культури стає тим очевиднішим, чим більше розвертається ця галузь. Чимало дослідників торкалися його «єврейської» спадщини, і серед них Ю. Лифшиць [21], В. Лукін [22], Б. Хаймович [29; 30], Котляр [12, 14-18] та інші. Автор цієї публікації окремо досліджував долю вченого та його «зустрічі» з єврейським мистецтвом протягом усього життя

1. Експедиція до Поділля. 1928 р. П.М. Жолтовський (праворуч) і Д.Г. Чукін. (Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, Ф.23. С.Р-194. Од.хр.8).

2. Павло Жолтовський під час експедиції. Поділля, 1930 р. (ХДНБ ім. В.Г. Короленка, Ф.23. С.Р-194. Од.хр.13).

3. Бар. Синагога. XVIII ст. Головний фасад. Фото П. Жолтовського, 1929-30 рр. (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф.278. С.473. Од.хр.27).

[15; 18]. Ці дослідження дали загальне уявлення про доробок П. Жолтовського, його діяльність у контексті музейного руху, внесок до створення та вивчення історіографії єврейського мистецтва та окремих пам'яток, зокрема синагог Подолії. Серед недостатньо досліджених аспектів залишаються його роздуми про природу, традиції та регіональні особливості єврейського мистецтва, його зв'язок з українським народним мистецтвом та взагалі вкоріненість у загальний полікультурний контекст, де співіснували і перетиналися польська, українська та єврейська культури.

Мета статті – прослідити інтерес П. Жолтовського до єврейського мистецтва та, зокрема, синагогального стилю крізь призму біографії вченого, його життєвої долі, проблем сучасного вивчення єврейського мистецтва, зацентрувати увагу на його думках та ідеях стосовно самотності єврейського мистецтва, його іконографії, семантики та стилістики.

Основний матеріал дослідження. З автобіографії П. Жолтовського 1933 р. дізнаємося, що дитячі та юнацькі роки (1904-1922) він провів на Волині в Ізяславському уїзді, самому Ізяславі та Острозі – двох містах, відомих як великі центри єврейського життя з оригінальними й старовинними будівлями синагог. Жолтовський згадував роки Першої світової війни, руйнації та лиха, в т.ч. і євреїв, що були поряд, наприклад якогось корчмаря Еся Блуфштейна [4, арк. 63-64], – тоді Жолтовський ще мешкав у своєму рідному селищі Мислятині. В пам'яті вченого спливали образи заїжджих «представників містечкового єврейства, починаючи від скупників худоби і кінчаючи колоритною постаттю Іцка-онучника» [4, арк. 69]. Останнього він не раз згадував за його атлетичну зовнішність і наділяв епітетами від «мікелянджевського Мойсея» до «біблійного богатиря». Стосовно свого світосприйняття, оточуючого середовища та мистецтва, Жолтовський підкреслював, що його ранні роки припали на лебедину пісню старого села, він бачив це поступове сходження у небуття цієї старої культури. Повною мірою це стосувалося і євреїв.

Значну частину своїх спогадів він присвячує Ізяславу, і це нагадує своєрідний путівник, де автор ретельно описує місто, в т.ч. і життєвий простір місцевих євреїв: «Від собору коротка вулиця вела до середини моста – до ярмаркового плацу. Містечкове єврейство жило по одноповерхових, часом мурованих, а більше дерев'яних довгих домах, критих черепицею. Своїми торцями часто з вузькими галереями та дрібними фронтонами такі будинки виходили на вулицю або на торговий плац. В першій кімнаті звичайно містилась крамниця або майстерня. В другій кімнаті – горниці стояла подібна до буфету осклена шафа з важкими мідними *шабасовими* [для свята *Шабат (Шабес)*, зустрічі суботи – Є.К.] підсвічниками, святковий посуд. Простий стіл, також простої столярної роботи стільці. На стінах літографовані образи – часом Мойсея зі скрижалями, а частіше погруддя знаменитих рабинів та вчених-талмудистів. В слідуючій кімнаті – постелі, завалені *«бебехами»* – перинами, яких крім євреїв у нас ніхто не вживав. А далі вже вузьке, тісне, захаращене подвір'я. Так жили

заможні, ті, які свою комерцію проводили щасливо» [4, арк. 85-86]. По цьому фрагменту можна судити про те, що Жолтовський був в єврейських будинках і міг відобразити їхній типовий вигляд. Він описує такі специфічні для єврейських будинків деталі як наявність спеціального приміщення («комірка» – П.Ж.) з дахом, що піднімався для святкування т.зв. кушів (*Сукот*), в пам'ять «мандрування євреїв з Єгипту до землі обетованої, коли жили вони в наметах, не маючи над головою постійного даху».

Автор торкався й побуту бідної частини єврейства, асортименту та колориту єврейської торгівлі, торгових стосунків євреїв з українцями. Він вимальовував традиційне життя євреїв, свята, звичаї, костюм, акцентував на незаперечному авторитеті місцевого рабина, котрого називав не стільки священнослужителем, скільки «юристом талмудичного права». До цього рабина зверталися за правдою в спорах як євреї, так і селяни, і його об'єктивність визнавалася всіма сторонами [4, арк. 92].

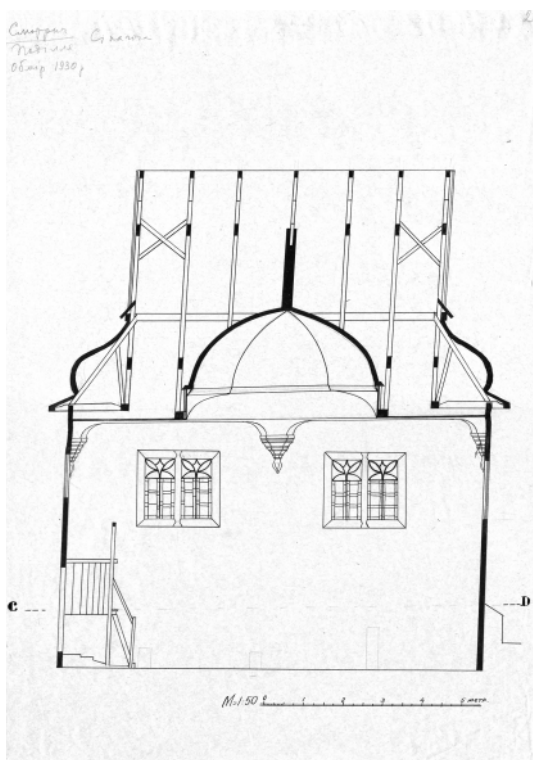
Жолтовський приділяє багато уваги і об'єктам єврейського міського простору: кладовищу, синагозі та її оточенню – єврейським релігійним школам – *єшиботам* [4, арк. 88]. Але його найбільш цікавлять саме синагоги. У старому місті автор виділяє будівлю головної синагоги, яка стояла на крутому березі річки Горинь, та упиралась в обрив могутніми контрфорсами. Торкаючись її форм, він акцентує увагу на строгому вигляді синагоги, а з деталей вказує лише на своєрідний барочний фронтон. Згадує він і цікаві історичні деталі. Зокрема те, що в цій синагозі зберігався «високошанований» екземпляр Тори за традицією вознесений ще з Іспанії. Після того, як у 1924 р. синагога згоріла, його останки були урочисто поховані на єврейському цвинтарі [4, арк. 97].

У своїх описах автор підкреслював поліетнічну структуру міста, в пам'ятках і населенні якого виявлялися ті історичні і соціальні компоненти, в яких склалися практично всі міста і містечка Волині та Поділля: «Тут було й єврейське гетто, й магнатська резиденція, зв'язана з нею околівірське дрібне польське «панство» і громади українського міщанства, що розтеклося по передмістях обабіч доріг, що вели до міста» [4, арк. 89-90]. Жолтовський також пояснює специфіку містечкової архітектури проявом в неї трьох основних груп мешканців: євреїв, польської шляхти і українського міщанства. Але все це досягло тут «якогось симфонічного звучання, набуло певного нюансу» [4, арк. 98]. Він не відокремлює пам'ятки, зокрема синагоги від загального життя народу, поєднує їх єдиним органічним контекстом.

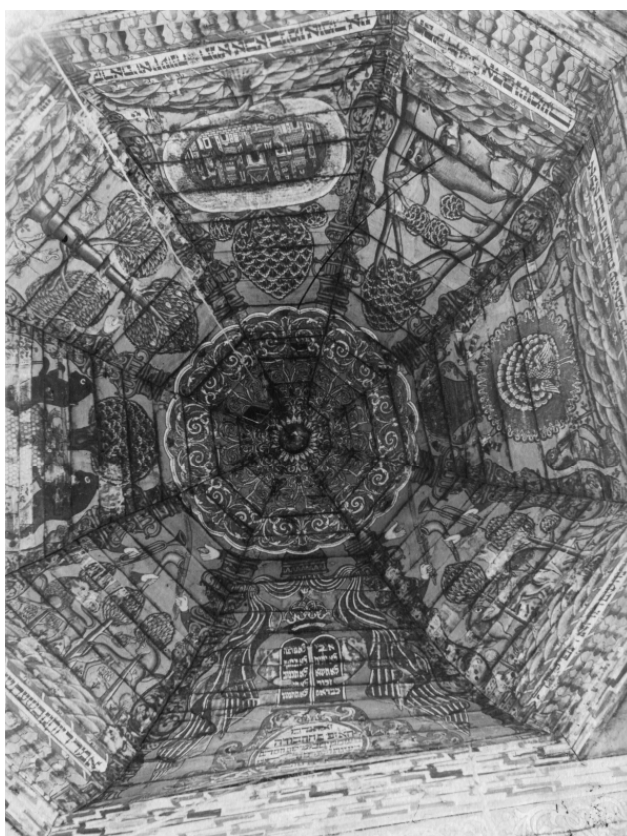
Узагальнюючи єврейський сюжет із своїх спогадів про юнацтво та майбутній період свого музейництва у Харкові, автор знов виводить на перший план синагоги, які сприймав з неприхованим відчуттям допитливості й трепету: «Коли я заходив до синагог, мене огортало почуття чогось дивного, трохи екзотичного. Своєрідні знаки священних текстів, загадкові для мене символи, відсутність урочистості християнських храмів, вільне рухання і експансивні викрики молящих. Вражала простота та убогість внутрішності синагоги. Лише *«арон-койдеи»* – велика шафа посередині попередньої стіни, в якому стояли сувої «тори», нерідко мав

4. Смотрич. Дерев'яна синагога. Сер. XVIII ст. Вид на північний і західний фасади.
Фото П. Жолтовського, 1930 р. (ІР НБУВ. Ф.278. С.473. Од.хр.788).

5. Смотрич. Дерев'яна синагога. Сер. XVIII ст.
Поздовжній розріз. Креслення П. Жолтовського,
1930 р. (ІР НБУВ. Ф.278. С.1078. Од.хр.2).

6. Смотрич. Дерев'яна синагога. Розпис склепіння.
Худ. Олександр Зеєв, син рабі Іцхака Каца, 1746 р.
Фото П. Жолтовського, 1930 р.
(ІР НБУВ. Ф.278. С.473. Од.хр.800).

пишне барокове різьблення. В синагогах було немало світильників у вигляді звисаючих литих мосяжних павуків, – а також звичайних великих гасових ламп» [4, арк. 93].

Цей стиль опису повторюється і в інших місцях мемуарів, де вчений пише про синагоги. Тут і специфіка драматичної емоційності єврейської молитви, що викликала повір'я в українському населенні, зокрема легенди про «Хапуна»¹ [25, с. 70], що викрадав з синагоги в судний день одного з обрізаних. Він знов дивиться на богослужіння в синагогах крізь призму християнської літургії, порівнює архітектуру і вбрання синагоги з церквами і костелами, підкреслює безперечну зовнішню перевагу християнських храмів. В той же час, він наголошує на своєрідності ті оригінальності сюжетів і стилі розписів синагог і багатому декорі *Арон-кодеша* [4, арк. 100].

Враховуючи пізній час цих спогадів, їх осмислений і узагальнений віком автора характер, вважаємо за необхідне привести повністю ще один, дуже показовий і завершений сюжет про світ єврейських містечок та синагоги [4, арк. 24-25]: «Згадуючи замкнутий, але в той же самий час діяльний світ єврейських містечок, так швидко згаслий в епоху колективізації, хочу присвятити декілька рядків спогадам про цей історичний і побутовий феномен.

Мандруючи в другій половині двадцятих років волинськими і подільськими містечками, я бачив старовинні дерев'яні синагоги, серед них цілих чотири (у Смотричі, Яришіві, Мінківцях, Міхалполі) з настінними розписами. Кращі з них були у синагозі Смотрича. Відносячись до XVIII століття, ці розписи відобразили те своєрідне духовне життя, яким жило тоді містечкове єврейство в свого роду класичному періоді свого історичного існування².

Був я тоді і в Меджибіжі, де жив і був похований Бал Шем [Ізраель Баал Шем Тов – Є.К.], або Бешт, – засновник хасидізму. Над його простою могилою із скромною мацейвою було помітно невисока подібність дерев'яного балдахіна на чотирьох тонких ніжках – єдине, що виділяло могилу цього високошанованого єврейського святого серед звичайних могил його одноплемінників³. Вся могила була успяна паперовими записками. Це були листи, адресовані праведникам. Ті, які послали їх, чекали відповіді від праведника в сновидінні. Бачив я тоді і маленький *ешибот*, весь брудний, темний,

закопчений, в якому молився Бешт. Внутрішній ремонт тут ніколи не проводився, щоб зберегти його недоторканим з днів Бал Шема⁴. Було там немало брудних пошарпаних томів старосврейських книг. Двоє або троє людей похилого віку за столом читали ці книжки. Було щось убого-жалюгідне і приховано-величаве в цьому видовищі.

Бідний, суворий культ синагоги, абсолютно незрівняний з пишнотою християнських храмів і їх богослужінням, був, проте ж, могутнім охоронцем відчуття єдності «синів розсіяння», що позначилося в поширенні серед євреїв політичного сіонізму, що привів до створення палестинської єврейської держави в гербі якого виявився семисвічник древнього єрусалимського храму»⁵.

У 2005 р. в Меджибіжі був відновлений *бейт-мідраш* (з івр. «дом вчення»), Бешта, і одним з джерел реконструкції були фотографії, зроблені П.М. Жолтовським в ті роки.

Але повернемося знов до життя вченого. З 1926 по 1933 рр. Жолтовський у Харкові, працює під керівництвом Стефана Таранушенка в Музеї українського мистецтва. Там він і здійснює свої експедиції, завдяки яким, об'їздив та пройшов пішки майже всю північно-східну і західну частину України, а також багато регіонів СРСР. В порівнянні з маститими мистецтвознавцями, які приїжджали до музею з різних міст СРСР, він в перші роки відчував себе «нікчемним неофітом», не готовим писати наукові статті, але цілком віддався роботі збирача, занурюючись в подорожі, свою давню мрію [4, арк. 30-31]. Цей романтичний період спілкування з мистецтвом ін ситі захоплює Жолтовського на все життя. З цих поїздок він і привозить свою «єврейську колекцію».

Увага Жолтовського до єврейських пам'яток була цілком природною для того часу, як і в багатьох його колег, які були залучені до музейного будівництва. Низка мистецтвознавців та музейників звертали увагу на художню спадщину євреїв. Вже згаданий С. Таранушенко, а також Д. Щербаківський (Київ), Г. Брілінг (Вінниця), Ф. Молчановський (Бердичів) та ін., так само як і Жолтовський бачили навколо себе пам'ятки єврейської старини, збирали їх, фотографували, обміряли, були пригнічені їх руйнаціями й били по цьому тривогу [17]. Але з того, що дійшло до нас і було використане вченими, матеріали Жолтовського стоять окремо, їм також незвичайно повезло. Фотоколекція залишалась у Харкові разом зі всіма фондами музею до 1933 р., коли обидва учених були репресовані. Вона зберігалася в окованій залізом скрині. Після арешту працівників музею, колекцію вдалося зберегти другу і соратнику С. Таранушенка, професору Харківського художнього інституту К.М. Жукову (1873-1941). Він перевіз багаж до харківського Будинку архітектора, проте в 1939 р. сам трагічно загинув, і скриня залишилася без хазяїв. Під час війни колекцію переправили до Києва, де вона зустрілася з її збирачем, П. Жолтовським вже в післявоєнні роки [16; 23; 28].

¹ Хапуни (хапери) – люди, які за гроші викрадали єврейських підлітків та юнаків для рекрутського набору. Це було пов'язано з існуванням за часів правління царя Миколи I т.зв. інституту кантоністів – порядком, згідно з яким практично дітей забирали до армії на 25 років зі сподіваннями, що вони відійдуть від єврейської традиції. Ця ситуація була характерною для років Кримської війни 1853-1856 рр., коли військове відомство проводило три-чотири рекрутських набору у рік зі всієї імперії. Хапуни наводили жах на містечкове єврейство, і це відклалося у єврейській національній пам'яті та вплинуло на відповідні уявлення про хапунів серед селян.

² Жолтовський цілком справедливо бачить в цих розписах загальну художню традицію східноєвропейського єврейства, яка формувалася в XVII – XVIII ст., а потім стала поступово змінюватися та спрощуватися, втрачаючи свою художню силу. Вказані ним синагоги відносилися до Південного Поділля, де, ймовірно, склався регіональний центр або школа майстрів, що розписували синагоги.

³ Це був т.з. огель, яким часто покривали місце поховання хасидського цадика або відомого рабина. Сьогодні на цьому місці побудований невеликий будинок, усередині якого знаходиться могила Бешта та його близьких.

⁴ Збереження автентичної обстановки в старих єврейських синагогах і божницях було загальноприйнятим правилом. Багато в чому воно було пов'язане з уявленнями про стародавність єврейської присутності і святості синагоги. Статус нових синагог був іншим, і це правило на них не розповсюджувалося.

⁵ Жолтовський влучно вказує на роль синагоги в об'єднанні єврейського народу довкола традиції, але зв'язок з виникненням політичного сіонізму тут не є очевидним.

Нині фотографії зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [10]. Негативи цих фотографій разом з негативами С.А. Таранушенка під час війни були вивезені до Німеччини, після війни повернені і знаходяться в архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України в Києві.

Вищезгадана колекція фотографій з пам'ятками єврейської традиційної культури та сакрального мистецтва вперше була виявлена Юлієм Ліфшицем в 1992 р., і з того часу привертає увагу фахівців [21; 10, ф. 278]. Вона налічує близько 250 фотографій синагог і містечкової забудови, заїздів та житлових будинків і охоплює географічно більше 30 містечок Правобережжя, Поділля та Волині. Зібрання включає приблизно 160 одиниць фотографій синагог з містечок: Бар, Городок, Димер, Дунаївці, Жванець, Звягель, Зінків, Заслав, Китайгород, Купін, Літін, Лучинець, Лянцкорунь, Меджбіж, Михалпіль, Мінківці, Норинськ, Озаринці, Оринін, Полонне, Сатанів, Смотрич, Снітків, Стара Ушиця, Стародуб, Хабне, Хмільник, Чорнобиль, Чорний Острів, Шепетівка, Шаргород, Яришів. Інтерес мають без виключення всі зображення, оскільки переважна кількість будівель не дійшла до нашого часу. Особливий інтерес, з оглядом на галузь єврейського сакрального мистецтва, представляють з цього комплексу фотографії розписів вищезазначених дерев'яних синагог в Михалполі, Мінківцях, Смотричі та Яришіві, на яких звертали увагу і інші дослідники.

Крім фотографій Жолтовський здійснює обміри синагог (в автобіографії він писав, що цьому він навчився у Таранушенка, коли вони разом опрацьовували пам'ятки архітектури) – у фондах Інституту рукопису збереглися креслення (плани та розрізи) синагог у Сатанові та Смотричі (1930 р.) [10, ф. 278, с. 1077, арк. 3; с. 1077, арк. 1-3]. Останній об'єкт найбільш цікавий як типовий зразок подільських дерев'яних синагог, жодна з яких, як і інші дерев'яні синагоги по всій Східній Європі не пережили Голокосту. Жолтовський виділяв її серед інших синагог по силі художньої виразності, сюжетах та майстерності і не раз повертався до неї в своїх пізніших публікаціях. Фотографії і обмірні креслення цієї синагоги, зроблені ним, дозволяють використовувати сучасні засоби створити її комп'ютерну реконструкцію. Подальше вивчення цього зібрання надасть багато цінного для відновлення картини поширення єврейського сакрального мистецтва, дослідження архітектурних форм та іконографії розписів синагог.

Жолтовський осмислює єврейське мистецтво скрізь призму тісної взаємодії між «українським селом» і «єврейським містечком», їх народних культур, фольклору та ремісничих традицій. Він вказує на сходні риси українського і єврейського синагогального мистецтва [8], вплив українського мистецтва на єврейське культове лиття, оздоблення синагог та окремо їх розпис. Водночас він підкреслює і самобутність єврейської художньої культури, її детермінованість у специфіку єврейського життя та внутрішні процеси.

Ці думки він розвиває вже в післявоєнні роки, за часів роботи у Львові в Музеї етнографії та художнього промислу, де й працював до кінця життя, з 1946 по 1986 рр.

7. Яришів. Дерев'яна синагога. Вид амуда (аналоя) біля східної стіни. Фото П. Жолтовського, 1930 р. (ІР НБУВ. Ф.278. С.473. Од.хр.1012).

Власне розписи синагог стають предметом окремої уваги ученого в контексті його широкого інтересу до українського живопису XVII – XVIII ст., якому було присвячено й монографію (1978), й докторську дисертацію (1981). Крім вищезгаданої статті про пам'ятки єврейського мистецтва (1966), де автор подає їх як цілісний феномен містечкової цивілізації, він публікує і свої думки про синагогальне мистецтво. Він включає невеликий огляд про дерев'яні синагоги в третій том Історії українського мистецтва і фактично вводить це явище в український культурний простір (1968) [6]. Автор безпосередньо аналізує архітектуру і вбрання синагог, різьблення *арон-кодешей* і стилістику розписів, намагається прослідити еволюцію декору *арон-кодеша*, яка, на його думку, з часом стає більш пишною і сходиться на царські брами українських іконостасів, де пророка Ісея замінюють вирізані леви. Він бачить стилістичні паралелі між розписами яришівської синагоги та церквами св. Юра чи Воздвиження в Дрогобичі, розглядає композиційну систему розписів, підкреслює їх святковий, життєствердуючий характер, відзначає схожість синагогальної орнаментатики з вказаними дрогобицькими церквами, рукописними та друкowanними книжками.

В монографії 1973 року «Художнє лиття на Україні XIV – XVIII ст.» вчений також приділяє багато уваги єврейському церемоніальному мистецтву, розглядаючи *ханукальні менори*, т.зв. *таси (тора-шилди)*⁶ та ін. [9, с. 72-99]

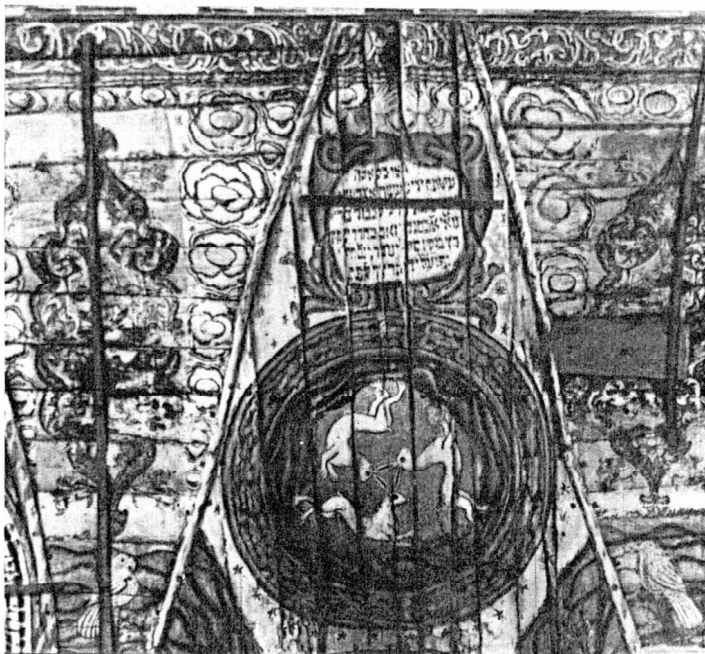
Через двадцять років у своїй останній книжці «Монументальний живопис України XVII – XVIII

6 Металеві прикраси для сувоїв Тори у вигляді своєрідної таблички – декоративного щитка, підвішеного на ланцюгу до сувою.

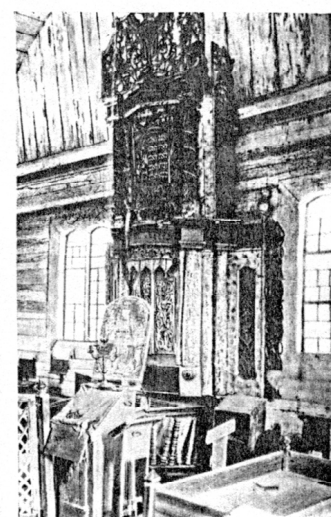
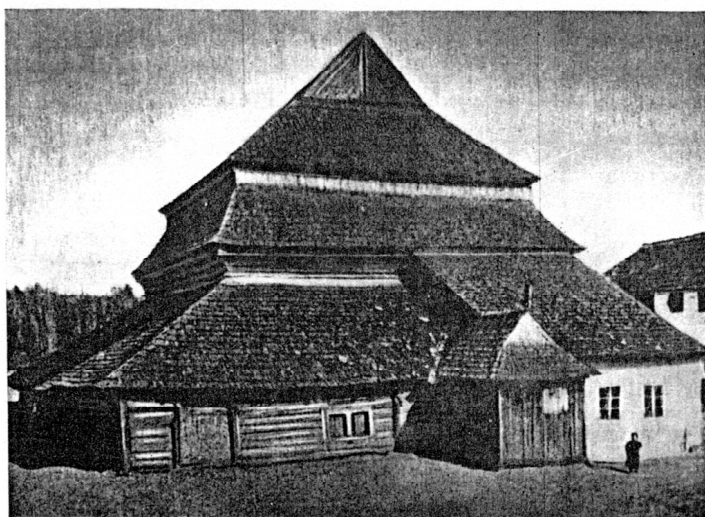
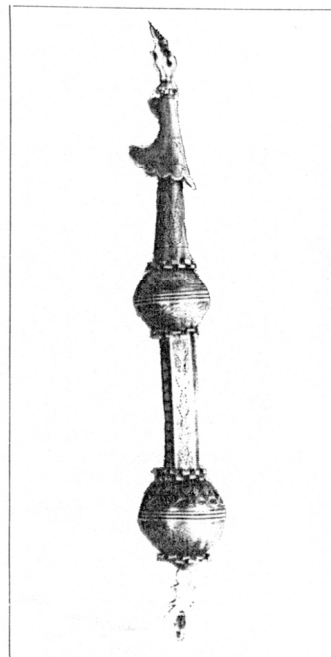
история

памятники еврейского искусства

П. Жолтовский

Деталь росписи плафона синагоги.
Конец XVIII в. Смотрич.
Указка для чтения — яд.
Серебро XVIII в.
Деревянная синагога в Гвоздеце.
Общий вид (с довоенной фотографии).
Внутреннее помещение деревянной синагоги.

8. Титульная страница статьи П. Жолтовского «Памятники еврейского искусства» в журнале «Декоративное искусство СССР» за 1966 г.

ст.» він ретельно аналізує синагогальний стінопис [7, с. 120-121]. Жолтовський вибудовує хронологію розвитку цього мистецтва до другої половини XVIII ст., аналізує зв'язок живопису з конструкцією інтер'єру синагог і склепінь. Більш ніж за півстоліття з того часу, коли автор бачив ці синагоги, він наводить, що розпис виконувався «переважно клейовими фарбами в живих, мажорних чистих тонах». Для цієї роботи

він спеціально вивчає праці відомих польських вчених Л. Вержбицького [2] та К. и М. Пехоток [1], де розглядались розписи галицьких синагог у Ходорові, Гвіздеці, Яблунові. Автор визначає їх стилістичний характер і відмінність від іншої, пізнішої групи подільських синагог другої половини XVIII ст., яку досліджував сам і яка, за його часів, не була відома в наукових колах. Він констатує, що площинний,

дрібний і в цілому «арабесковий» східний характер першої групи синагог відрізнявся від другої групи з багатшим предметним та сюжетним репертуаром і перспективною побудовою. Цікаві його думки про зв'язок орнаментики синагогальних розписів з декором українського прикладного мистецтва. Він також виводить паралелі композиційних прийомів, які, на його думку, походять зі східних «арабескових» принципів близькосхідного та арабського мистецтва. Ці ідеї сьогодні оскаржуються вченими, які, з одного боку, бачать в цьому «орієнталізмі» прояви шляхетської моди «конструювання свого сарматського походження» [28, с. 423-425; 19], а з другого – суто європейські ренесансні та барокові традиції, що прийшли на Схід Європи з юдеями та їх книжковою культурою. Але тут важлива не стільки дискусійність гіпотези Павла Жолтовського, як сам факт спроби виявити генезис та джерела синагогальної живопису.

Повертаючись до порівняння різних за регіоном груп синагог, Жолтовський виводить досить тонкі і, разом з тим, яскраві відмінності, показуючі характер еволюції і регіональну своєрідність східноєвропейської синагогальної декорації. Подільські синагоги, розписані у другій половині XVIII ст., майже на півстоліття пізніше галицьких, втрачають складність і кількість орнаментальних реєстрів, але зате збільшують число сюжетних зображень. Майстри, які розписують їх, відходять від площинності і використовують засоби перспективної побудови з більш експресивним рухом. Останнє стосується тварин, які, – і на це не раз акцентує увагу Жолтовський в різних публікаціях, – вводяться замість заборонених людських зображень. Маючи точне око і чудовий художній смак, Жолтовський виділяє синагогу у містечку Смотрич з усієї групи, підкреслюючи її теплий звучний колорит і особливу святковість. Навряд чи він знав тоді (сьогодні це відомо з написів), що автор цих розписів – Олександр Зєєв, син раббі Ізраєля Каца розписав її у 1746 р. [30, с. 75], на двадцять років раніше трьох інших, що належали пензлю майстра Іегуди [20]. Він детально аналізує та одну з тих синагог, в Міхалполе, розписаних цим майстром: «У розписі міхалпільської синагоги, виконаної з меншим артистизмом [у порівнянні зі смотричанською синагогою – Є.К.] привертають увагу зображення, зовсім не характерні для ортодоксального іудаїзму. Тут і широкі панорами міст, зображення садів та виноградників, шляху, по якому четверо коней ведуть глибокий драбиняк, вантажений мішками. Навіть темне погруддя *Шехіни* [«присутність Божества» – термін в іудаїзмі – Є.К.], вкрите *талесом* [ритуальне покривало для чоловіків під час молитви – Є.К.], з-під якого видно лише руки, є дуже сміливою спробою антропоморфного зображення божества, суворо забороненого ортодоксальним равинізмом» [7, с. 120-121]. Намагаючись пояснити реалістичний характер цих розписів, Жолтовський вказує на вплив хасидизму, більш зрозумілого і прийняттого для простих євреїв, який спрощував приписи і традиції равинізму, і закликав «до більш безпосереднім і широким контактам з навколишнім світом», що і відбулося, на думку вченого, на характері розписів подільських синагог.

Пройде майже два десятиліття, коли ідеї Жолтовського знову повернуться до кола сучасної науки і стануть окремих предметом дослідження регіональних центрів розвитку східноєвропейської традиції розписів синагог [29; 13]. Взагалі, яскрава і влучна мова професійного вченого вивела на світло багато цікавих ідей розвитку єврейського сакрального мистецтва, яким ще буде суджено прорости в майбутньому.

Ця книжка вийшла через два роки після смерті Павла Жолтовського, і стала, стосовно єврейського мистецтва, своєрідним заповітом і посланням ученого наступній генерації дослідників, які вже через рік підхопили цю естафету (публікації А.Канцедікаса [11], Ф.Петрякової [26] – учениці П. Жолтовського) і понесли її далі, вже в наш час, коли ця галузь досліджень вийшла на широкий простір.

Висновки. Інтерес до пам'яток єврейського мистецтва у дослідженнях Павла Жолтовського був викликаний широтою його натури як людини, та сприйняттям поняття «українського мистецтва» як професіонала-мистецтвознавця. Це поняття включало до себе самотню спадщину євреїв, які жили пліч-о-пліч з українцями. Ми бачимо це на прикладах постійного порівняння Жолтовським єврейської пластики з української, пошуком спільних коренів та суто мистецьких характеристик. Натурні дослідження вченого на межі 1920-х – 30-х рр. створили дійсно безцінну базу обмірів низки синагог і сотні фотографій пам'яток, які не збереглися до нашого часу. Кілька публікацій Жолтовського у 1960-80-ті рр. якоюсь мірою легітимізували галузь єврейського мистецтва у радянському мистецтвознавстві. Досліджуючи ритуальні об'єкти, головним чином *ханукальні менори* та *панікаділа* (синагогальні люстри) а також розписи синагог, вчений простежував їх типологію та іконографію, особливості стилістики, намагався пояснити появу та трактування тих чи інших сюжетів, наприклад, анімалістичних та антропоморфних образів, мотивів навколишнього пейзажу, а також, що неймовірно цінно, – надавав художню оцінку цим пам'яткам. Його матеріали, дослідження та ідеї стали безцінним мостом між артефактами міжвоєнного часу, коли ще існувало, хоча й руйнувалося, самотнє мистецтво єврейського містечка і сучасністю – коли потрібні величезні зусилля для реконструкції цього мистецтва, його візуальних форм, функцій та ролі в духовному житті «старого» єврейства.

Примітки:

1. Piechotka, M. and K. *Wooden Synagogues*. – Warsaw, 1959.
2. Wierzbicki, L. *Boznica w miasteczku Jablonowie nad Prutem* / L. Wierzbicki // *Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce*. – Cracow, 1891. – IV. – P. 45-51.
3. Жолтовський П.Н. *Памятники еврейского искусства* / П.Н. Жолтовський // *Декоративное искусство СССР*. – 1966. – № 9. – С. 28-33.
4. Жолтовський Павел Николаевич. *Umbra vitae: Життєописання Павла Флавиариуса с повествованием о протекании и путях его жизни, о скорбных и радостных временах его существования, а также и о странствиях его по разным местам нашего обширного Отечества и за рубежом, и о том, что наполняло дарованную ему жизнь: Воспоминания*. В 2 ч. – Львов, 1970-е-1986. – 630 л. Рукописный, машинописный текст с авторской правкой. Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленко. Ф.23. Архівний фонд Павла Жолтовського (1904-1986). Р-193. До

- фонду також входять автобіографічний рукопис вченого, особисті документи, фотографії з часів дитинства до останніх років життя, оригінали статей. Ці матеріали були передані до бібліотеки зі Львова після смерті вченого. Окремі часті цих спогадів (зі львівського екземпляру рукопису, який зберігався в родині вченого) публікувались Н. Селівачовою в журналі «Ант» у №№ 10-12 (с.174-177), 13-15 (с. 180-183), 16-18 (с. 198-204), 19-21.
5. Жолтовський П. Сторінки спогадів / П. Жолтовський // *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжнародної наукової конференції. Науковий збірник. Луцьк, 3-4 листопада 2004 р.* – Луцьк, 2004. – Випуск II. – С. 11-17.
 6. Жолтовський П.М. Мистецтво другої половини XVII – XVIII століття / *Історія українського мистецтва: у 6 томах.* – К., 1968. – Т.3. – С. 172-174.
 7. Жолтовський П.М. Монументальний живопис України XVII – XVIII ст. / П.М. Жолтовський. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 120-121.
 8. Жолтовський П.М. Художнє литво на західних землях України в XVII – XVIII ст. // *Матеріали з етнографії та мистецтвознавства.* – 1959. – Вип. 5. – С. 149-155.
 9. Жолтовський П.М. Художнє лиття на Україні XIV – XVIII ст. – Київ: Наукова думка, 1973.
 10. Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. Фонд С.А. Таранушенка. Ф. 278. С.: 419, 421, 473 (найбільш великий фрагмент фотоколекції єврейських пам'яток з наукових експедицій кінця 1920-х років – початку 1930-х років), 476, 478, 489, 494, 495, 498, 499, 579, 651.
 11. Канцедикас А. Еврейское народное искусство / А. Канцедикас // *Декоративное искусство СССР.* – М., 1989. – № 2. – С. 37-41; тут вже вперше згадувалося і ім'я Жолтовського, як одного із дослідників єврейського мистецтва за радянських часів. Через два роки під редакцією цього автора виходить спеціальний номер журналу «Декоративное искусство» (1991, № 11), присвячений єврейському мистецтву. Він став поворотною подією в звертанні уваги наукової спільноти і широкої громадськості до єврейського мистецтва, а також провісником нової епохи вітчизняних досліджень в цій галузі.
 12. Котляр Е. «Не сотвори себе кумира...». Антропоморфные образы в росписях синагог: натурные исследования украинских искусствоведов (первая треть XX в.) / Е. Котляр // *Перші Богуславські читання.* – Харків: ХДАДМ, 2007. – № 3. – С. 55-70.
 13. Котляр Е. Восточноевропейская традиция росписей синагог и ее региональные центры на исторических землях Украины. К постановке проблемы / Е. Котляр // *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв.* – Харків: ХДАДМ, 2010. – № 8 (Сходознавчі студії. Вип. 3 «Єврейське мистецтво і український контекст. Обрії традиційної художньої культури»). – С.50-101.
 14. Котляр Е. Еврейские исследования украинских искусствоведов / Е. Котляр // *Материалы Десятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Секция еврейское искусство. Тезисы.* – М.: Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер», 2003. – С. 2-4.
 15. Котляр Е. Иудаика Павла Жолтовского / Е. Котляр // *Егупец. Художньо-публіцистичний альманах.* – К.: Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства-Дух і літера, 2011. – Число 20. – С. 330-367.
 16. Котляр Е. С.А. Таранушенко, П.Н. Жолтовський. Автобиографические материалы из архивов спецфонда / Е. Котляр // *Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті.* – Харків: Харківський художньо-промисловий інститут, 1999. – Вип. 1. – С.56-57.
 17. Котляр Е.А. Еврейские музеи и коллекции первой трети XX века: судьба и следы художественного наследия (Львов – Санкт-Петербург – Одесса – Киев) // *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв.* – Харків: ХДАДМ, 2009. – № 12 (Сходознавчі студії. Випуск 2). – С.113-133.
 18. Котляр С. Павло Миколайович Жолтовський як дослідник юдаїки та єврейського сакрального мистецтва / С. Котляр // *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21-22 жовтня 2010 року.* – Луцьк, 2010. – Вип. 17. – С. 160-169.
 19. Кравцов С. Синагоги Західної України / С. Кравцов // *Хроніка 2000.* – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв України, 1998. – С. 133-144.
 20. Левицька Л. Розписи культової єврейської пам'ятки на Поділлі. Звіт. 1930 р. Науковий архів НДІ Археології НАН України. Ф. ВУАК № 327/18. Арк. 3-7.
 21. Лифшиц Ю. Две неизвестные коллекции по истории материальной культуры евреев восточной Европы / Ю. Лифшиц // *История евреев на Украине и в Белоруссии: Экспедиции. Памятники. Находки / Сост. Лукин В.М., Хаймович Б.Н., Дымицкий В.А.* – СПб.: Петербургский Еврейский университет: Институт исследований еврейской диаспоры, 1994. – Вып. 2. (Труды по иудаике) – С. 152-158.
 22. Лукин В. Традиционное еврейское искусство глазами украинских краеведов / В. Лукин // *Канон и свобода. Проблемы еврейского пластического искусства.* М.: Дом еврейской книги, 2003. – С. 72-84.
 23. Мизина В. Стефан Таранушенко: Страницы биографии / В.Мизина // *Событие.* – 2002. – Ноябрь, № 47. – С. 22. Матеріали, які стосуються арешту вченого див.: Державний архів Харківської області, ФП 6452, Оп. 3, № 657. – (Дело № 161/55592 Жолтовского Павла Николаевича, ГПУ УССР. Архив отдела «А» МГБ УССР. Спец. Фонд).
 24. Моздир М. Дослідник мистецької спадщини народу (До 100-річчя від дня народження Павла Жолтовського) / М. Моздир // *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжнародної наукової конференції. Науковий збірник. Луцьк, 3-4 листопада 2004 р.* – Луцьк, 2004. – Випуск II. – С. 27-30.
 25. Петровский-Штерн Й. Евреи и армия: социально-культурные аспекты / Й. Петровский-Штерн // *История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи, 1772-1917 [под ред. И. Лурье]. Т.2. – М.-Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 2012. – С. 66-85*
 26. Петрякова Ф. Єврейське традиційне мистецтво у Львові / Ф. Петрякова // *Образотворче мистецтво.* – К.: Мистецтво, 1990. – № 4. – С. 13-15.
 27. Побожій С.І. Розгром осередку харківських мистецтвознавців / С.І. Побожій // *Родовід.* – К., 1999. – № 17. – С. 17-31.
 28. Соколова А. «Белый господин» в поисках экзотики: еврейские достопримечательности в путевых записках и искусствоведческих очерках (XIX – начало XX века) / А. Соколова // *Русско-еврейская культура [под ред. О.В. Будницкого].* – М.: Росспэн, 2006. – С. 405-436
 29. Хаймович Б. Еврейское народное искусство южной Подолии / Б. Хаймович // *100 еврейских местечек Украины: Подолия.* – СПб, 2000. – Вип.2. – С. 87-116.
 30. Хаймович Б. Подольское местечко: пространство и формы / Б. Хаймович // *100 еврейских местечек Украины: Подолия: Исторический путеводитель / Сост. Лукин В., Хаймович Б. – Иерусалим-СПб, 1998. – Изд.2. – Вип.1. – С. 43-76.*